

Удосконалення мовленнєвих умінь і навичок учнів 8-9 класів на уроках розвитку мовлення

*Людмила Галаєвська
молодший науковий співробітник відділу
навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України*

Стаття розкриває особливості уроків розвитку мовлення; зосереджено увагу на удосконаленні мовленнєвих умінь і навичок на уроках української мови. Визначено основні компоненти змісту й будови уроків розвитку мовлення.

Ключові слова: уроки розвитку мовлення, типи уроків розвитку мовлення, мовленнєва діяльність,

Поставлення проблеми. У системі мовної освіти України відбуваються фундаментальні зміни. Чинні державні документи утверджують пріоритетність компетентнісного, особистісно орієнтовного, діяльнісного підходів до навчання української мови, що спонукає лінгводидактиків до пошуку шляхів удосконалення класно-урочної системи, поєднання її з іншими формами організації навчання, розроблення новітніх дієвих технологій.

Концептуальні ідеї лінгводидактиків і практика творчих учителів-словесників детермінують зміну структури й змісту сучасного уроку комунікативних умінь і навичок, що відповідає суті Державного стандарту базової і повної середньої освіти. Тому виникає необхідність розглянути процес розвитку теорії уроків розвитку мовлення в лінгводидактиці та визначити важливі в проєкції сьогодення концептуальні ідеї вчених-методистів для вдосконалення процесу навчання в школі.

Аналіз актуальних досліджень. Проблему розвитку мовлення учнів і вдосконалення мовленнєвої культури школярів висвітлено у працях І. Білодіда, В. Ващенко, В. Виноградова, І. Чередниченка, Л. Виготського, П. Гальперіна, М. Жинкіна, О. Леонтєва, І. Синиці та ін.. Наукові дослідження вчених-методистів (О. Біляєва, Н.Голуб, Т.Донченко, С. Карамана, Т. Ладигенської,

В. Мельничайка, М. Пентилюк, К. Плиско, М. Стельмаха, О. Текучова, О. Хорошковської, Г. Шелехової, І. Кучеренко) присв'ячені визначенню змісту, форми, методів і прийомів роботи з розвитку мовлення учнів загальноосвітньої школи, в них окреслено основні підходи до вирішення проблем, пов'язаних з мовленнєвим розвитком школярів і формування їхніх мовленнєвих і комунікативних умінь і навичок.

Узагальнивши сучасні тенденції вивчення комунікативних умінь, Л.В. Скуратівський наголошував, що поняття «мовленнєвий розвиток» варто розглядати в двох аспектах: як процес і як результат процесу [13,с.2-4]. У першому випадку це сукупність різноманітних засобів – дидактичних, виховних, інформаційних тощо. Вони спрямовані, по-перше, на виявлення психофізіологічних задатків особистості (пам'яті, мислення, волі, уяви, емоційної сфери, артикуляційної виразності, гучності голосу тощо). Далі відбувається засвоєння мовної системи – мовних норм, етикету, збагачення мовлення граматичними, лексико-стилістичними й фразеологічними засобами, що в подальшому сприятиме формуванню таких якостей мовлення, як доречність, точність, логічність, багатство, виразність, переконливість. Наступний крок – це формування в дитини умінь знаходити, опрацьовувати, оцінювати, запам'ятовувати й використовувати інформацію у процесі створення власних висловлювань, формується цілісна, відкрита картина світу, яка відображає загальнолюдські морально-естетичні й естетичні цінності.

Мовленнєвий розвиток як результат являє собою систему різноманітних якостей особистості – психофізіологічних, мовленнєвих, когнітивних, креативних, світоглядних, духовних. Ці якості характеризують ефективність мовлення людини: змістовність, виразність, мовну довершеність, комунікативну доцільність, суспільне значення і цінність.

Саме такі два підходи до поняття «мовленнєвий розвиток» пояснюють різний рівень мовленнєвого розвитку в людей: він залежить як від природних задатків, так і від рівня мотивації людини щодо мовленнєвого самовдосконалення і зумовлений ціннісними орієнтирами і характером свідомості людини.

Протягом останніх десятиліть проблему розвитку мовлення учнів розглянуто в різних аспектах: основні закономірності розвитку мовлення (І. Зимня, Т. Ладиженська, М. Львов, М. Стельмахович, М. Пентилюк, та ін); розроблення мовного компонента загальноосвітньої підготовки учнів (О. Біляєв, М. Вашуленко, І. Гудзик, С. Караман, В. Мельничайко, Л. Скуратівський, О. Хорошковська та ін.); комунікативний підхід до вивчення української мови (О. Біляєв, В. Мельничайко, М. Стельмахович, Л. Скуратівський, М. Пентилюк, К. Плиско, Н. Голуб).

Сучасні дослідження вчених-методистів (О. Біляєва, Н. Голуб, Т. Донченко, С. Карамана, М. Пентилюк, К. Плиско, І. Керенко, М. Стельмаховича, О. Текучова, О. Хорошковської) присвячені змісту, формі мовлення, методам і прийомам роботи з розвитку мовлення учнів загальноосвітньої школи, у них окреслено основні підходи до вирішення проблем, пов'язаних з мовленнєвим розвитком школярів і формуванням їхніх лінгвістичних, мовленнєвих і комунікативних умінь і навичок. Однак, питання класифікації й систематизації уроків, на яких здійснюється розвиток мовленнєвих і комунікативних умінь і навичок, визначення їх змісту, структури, технології проведення з урахуванням змін у змісті сучасної мовної освіти потребує перегляду і конкретизації.

На думку психологів і дидактиків (Ю. Бабанський, М. Махмутов, Н. Менчинська, В. Онищук, М. Скаткін, та ін.) мовлення є сукупністю мовленнєвих дій, кожна з яких має власну проміжну мету, підпорядковану загальній меті спілкування. Вченими зазначається, щоб повноцінно спілкуватися, людина повинна навчитися швидко й правильно орієнтуватися в умовах спілкування; вміти правильно спланувати своє мовлення; відшукати відповідні засоби для передачі задуманого змісту; вміти забезпечити зворотній зв'язок. За теорією О. Леонтьєва [6,с.67], мовленнєва діяльність – це ланцюг окремих мовленнєвих дій, які охоплюють всі види діяльності та входять до їх структури. Водночас мовленнєва діяльність має місце тоді, коли мовлення є самоцінне, коли мотив такої діяльності не може бути задоволений жодним способом, окрім мовленнєвого.

Мета статті – визначити місце сучасних уроків розвитку мовлення; охарактеризувати їх особливості і шляхи реалізації у практиці навчання.

«Розвиток мовлення учнів – процес оволодіння мовленням: засобами мови (фонетикою, лексикою, граматиною, культурою мовлення, стилями) і механізмами мовлення – його сприйняття і висловлення власних думок [7,с.2-5].

За словами М. Вашуленка, «... розвивати мовлення – означає вчити школярів правильно і доцільно, відповідно до норм літературної мови користуватися всім арсеналом мовних засобів у побудові зв'язних висловлювань» [2,с.32]. Учений розкриває чинники, від яких залежить успішність розвитку мовлення учнів, серед яких: потреба в спілкуванні, комунікації, створення мовленнєвого середовища, спланована система роботи над розвитком мовлення. Ефективність розвитку мовлення учнів на уроках української мови, на думку вченого, може забезпечити чітка система роботи над формуванням комунікативних умінь (інформаційно-змістових, структурно-композиційних, граматино-стилістичних, редагування)[2,с.45-46].

Зв'язне мовлення здійснюється за двома напрямками: 1) розвиток усного мовлення; 2) формування писемного мовлення, що є у тісному взаємозв'язку.

О. Біляєв стверджував, що «...мовлення розвивається і засвоюється тільки тоді, коли учень здатний розуміти лексичні й граматиноні мовні значення і коли він своїми почуттями, мисленням сприймає те явище дійсності, яке відповідає певним одиницям мови [1,с.42]. Крім цього, мовлення розвивається й засвоюється, якщо учень набуває здатності відчувати виражальні відтінки мовних одиниць. У такий спосіб в учня формується мовне чуття, опановуються оцінні мовні засоби, як-от: інтонацію, емоційно-експресивне забарлення тощо. Тобто, щоб оволодіти нормами мовлення, кожен учень повинен запам'ятати традицію поєднання одиниць мови у мовленнєвому потоці, інакше – усвідомити мовленнєві норми.

Робота з розвитку мовлення учнів на уроках української мови включає такі напрями:

- удосконалення звуковимови учнів і підвищення їх мовної культури;

- збагачення, уточнення й активізація словникового запасу учнів;
- уміння вживати слова у власному для них значенні, користуватися виражальними засобами мови залежно від ситуації й мети висловлювання;
- послідовне і логічне викладання думки;
- удосконалення граматичного ладу мовлення учнів;
- оволодіння нормами українського літературного мовлення;
- формування культури мовлення і спілкування.

Ці напрями роботи з розвитку мовлення становлять основу для формування мовленнєвої компетентності. Етапами розвитку усного мовлення (за М. Коченгіною) є докомунікативний та комунікативний:

1) докомунікативний етап підготовки повідомлення:

- мовленнєва ситуація – життєві обставини (природні або штучно створені), які викликають неусвідомлену потребу висловитися;
- мотивація – усвідомлення мети висловлювання;
- мовленнєва інтенція (підготовчі дії): вибір адресата мовлення – мовець повинен розуміти, для призначене висловлювання; попереднє продумування стильового оформлення висловлювання;
- внутрішній план висловлювання, який визначає його зміст – учень повинен чітко уявляти, про що він хоче розповісти і яким способом він викладатиме свої думки, тобто повинен уявити собі хід усієї думки (зробити синтез усього тексту); семантико-граматичне структурування висловлювання (добір слів; визначення порядку слів у висловлюванні; граматичне узгодження слів).

2) комунікативний етап:

- матеріалізація висловлювання, тобто кодовий перехід на акустичний (усне мовлення) або графічний (писемне мовлення) код;
- сприйняття висловлювання співрозмовником;
- зворотній зв'язок.

Виходячи з цих ознак, розглядаємо комплекс відповідних мовленнєвих умінь для навчання зв'язного мовлення:

- уміння інформаційно-змістового характеру (добирати інформаційний і фактичний матеріал для майбутнього висловлювання, визначити й розкрити тему та головну думку тексту тощо);
- уміння використовувати різноманітні мовні засоби (вільно та правильно користуватися лексичними, граматичними й стилістичними засобами);
- уміння вдосконалювати текст (знаходити помилки й недоліки та усувати їх).

Розвиток зв'язного мовлення вимагає від учнів рецептивної, репродуктивної і продуктивної діяльності, відповідно до якої виділено такі види вправ:

рецептивні, до яких належить загальномовленнєві й стилістичні вправи, що потребують від учня сприйняття, усвідомлення й фіксації в пам'яті одержаної інформації, характеристики мовних засобів або тексту з певного погляду, групування мовних явищ за вказаною ознакою, оцінки й аналізу мовних засобів, знаходження стилістичної невідповідності в тексті тощо;

репродуктивні, які пов'язані з умінням учнів відтворювати здобуті знання, показують способи діяльності (за зразком, схемою, пам'яткою тощо), передбачають вибір мовних засобів за певною ознакою, поширення речень та вставлення слів за змістом, відповіді на запитання, перекази (докладні, вибіркові, стислі) тощо;

продуктивні, які потребують від учня вміння творчо застосовувати знання, використовувати їх у новій мовленнєвій ситуації, володіти способами діяльності, необхідними для виконання вправ на зразок трансформації текстів, редагування, написання творчих робіт різного стилю, типу й жанру мовлення.

Концептуальні ідеї лінгводидактиків і практика творчих учителів-словесників детермінують зміну структури й змісту сучасного уроку комунікативних умінь і навичок, що відповідає суті Державного стандарту базової і повної середньої освіти. Тому виникає необхідність розглянути процес розвитку теорії уроків розвитку мовлення. Нині питання класифікації та систематизації уроків, на яких здійснюється розвиток мовлення й комунікативної компетентності, визначення їх змісту, структури, технології

проведення з урахуванням змін у змісті сучасної мовної освіти потребує перегляду й конкретизації.

Уроки розвитку мовлення займають особливе місце у класифікації уроків української мови, оскільки найбільше спрямовані на практичне застосування лінгвістичної теорії у мовленнєвій діяльності учнів, мають чимало переваг у системі загальної мовної освіти, а саме:

- сприяють розвитку мовленнєвих та комунікативних умінь, необхідних для продуктивної і репродуктивної мовленнєвої діяльності;
- дають можливість більш повно показати взаємозв'язок мовних одиниць і процесу їх реалізації;
- удосконалюють процес осмисленого діалогічного /монологічного, усного /писемного спілкування;
- активізують розвиток комунікативної компетентності учнів.

Поділ уроків розвитку мовлення на типи, виділення серед них певних видів можна здійснити, використовуючи різні критерії. У лінгводидактиці простежується неоднозначний підхід учених (О.Біляєва, М. Пентилюк, Т. Симоненко, М. Стельмаховича, В. Тихоша та ін.) до класифікації означених уроків.

У працях Г. Шелехової відповідно до провідної мети курсу української мови виділяє такі уроки розвитку мовлення: уроки формування нових понять, уроки формування комунікативних умінь і навичок, уроки контролю, уроки вдосконалення усних і письмових висловлювань [15,с.45]. Науковець зазначає, що «для методично правильної організації навчання зв'язного мовлення важливе значення має не тільки зміст спеціальних уроків, а і чітке планування їх, дотримання послідовності, повторюваності, наступності й перспективності під час розробки системи творчих робіт, визначення можливих зв'язків між уроками розвитку зв'язного мовлення і матеріалом з мови, що паралельно визначається, часом і місцем для формування в учнів комунікативних умінь у процесі визначення основ науки про мови, врахування тих знань, умінь і навичок, які одержали учні в початкових класах, та ін.» [15,с.42-45].

Як показують спостереження за уроками української мови в сучасній школі вчителі пропонують різні нові типи уроків, мета яких – формулювати мовлення й комунікативну компетентність учнів. Ми позитивно оцінюємо новації словесників і їх прагнення вийти за межі уроків розвитку зв'язного мовлення, тобто спрямовувати педагогічну діяльність не тільки на роботу над творчими роботами, а й на розвиток уміння спілкуватися. Це уроки -діалоги, уроки-усні журнали, уроки-роздуми, уроки-диспути, уроки прес-конференції, уроки-репортажі, уроки-панорами, та ін. Різноманітність таких уроків дає змогу вчителю на уроці наблизити навчальну комунікативну ситуацію до реальної, таким чином учні вчаться комунікувати в класі, практично сприймати й осмислювати інформацію, а також у відповідь висловлювати власні думки.

Реформування мовної освіти, зміщення акцентів у змістових лініях шкільної програми з української мови спричинили переосмислення ролі та змісту уроків розвитку зв'язного мовлення. Т. Донченко зазначає, що уроків розвитку зв'язного мовлення для формування мовної особистості учня недостатньо, тому радить впровадити уроки словесності, на яких необхідно здійснювати «вивчення мовних одиниць в єдності змісту і форми» [3,с.6-8].

М. Пентиліук пропонує назвати уроки розвитку зв'язного мовлення «уроками формування комунікативно-мовленнєвої компетенції або уроками розвитку комунікативних умінь і навичок» [9,с.67-69].

До системи уроків розвитку комунікативних умінь і навичок вчені-методисти включають такі типи:

- аудіювання;
- сприймання і відтворення усної інформації (усні перекази);
- читання;
- сприймання і відтворення письмової інформації (письмові перекази);
- конструювання усних висловлювань (діалоги, полілоги, монологи);
- конструювання письмових висловлювань (монологи);
- робота над газетними жанрами, опрацювання ділових паперів [8,с.2-5].

Ми поділяємо цю думку, адже розвиток мовлення є основою формування комунікативної компетентності, й сучасні уроки розвитку мовлення, а точніше

уроки розвитку комунікативних умінь і навичок, спрямовані на розвиток умінь спілкуватися, комунікувати й підпорядковані комунікативно-діяльнісному та функціонально-стилістичним підходам до навчання мови.

Готуючись до уроку розвитку комунікативних умінь і навичок учитель має чітко бачити перспективу результату навчання, визначати послідовні цілі, відповідно до яких будувати внутрішній стрижень кожного уроку, за яким формулювати його мікроетапи й використовувати ефективні методи, прийоми та засоби учіння, спрямовані на розвиток комунікативної компетентності учнів.

Вивчення праць українських лінгводидактиків засвідчило, що до сьогодні залишається дискусійним питання назви досліджуваного типу уроків: розвитку зв'язного мовлення, розвитку мовлення, формування комунікативно-мовленнєвої компетентності, мовленнєвого розвитку або розвитку комунікативних умінь.

Подані матеріали не вичерпують проблеми повною мірою. Багато аспектів її потребують ретельної уваги з боку дослідників, а, можливо і спеціальних досліджень. Такими, зокрема, є переосмислення ролі уроків розвитку зв'язного мовлення, замінивши їх на «уроки розвитку комунікативних умінь і навичок», і відповідно до цього потребує уточнення завдання і зміст, розроблення структури та технології проведення тощо.

Статья раскрывает особенности уроков развития речи; сосредоточено на совершенствовании речевых умений и навыков на уроках украинского языка. Определены основные компоненты содержания и строения уроков развития речи..

Ключевые слова: *уроки развития речи, типы уроков развития речи, речевая деятельность.*

The article analyzes the classification of the lessons of speech development with the purpose of effective and optimal organization of them. The conceptual ideas of linguodidacts are determined, which determine the change in the structure and content of the modern lesson of communicative skills development; Questions of classification and systematization of lessons. The methodologically correct

organization of teaching of coherent speech and forming communicative competence of students is analyzed. The main approaches to the development of coherent speech of junior pupils in Ukrainian language lessons at the present stage are considered.

Keywords: speech development lessons, types of speech development lessons, speech activity.

Література

1. Беляєв О.М. Сучасний урок української мови / О.М. Беляєв. – К.: Рад. шк., 1981. – 176 с.
2. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення в початковій школі. Методичний посібник / М.С. Вашуленко – К.: Освіта. – 2006. – 268 с.
3. Донченко Т. Структура уроку української мови: (Проблема структури уроку вимагає переосмислення). / Т.Донченко //Українська мова і література в школі: Науково-методичний журнал. – 2004. - №3. – С.6-11.
4. Кучеренко І. Змісту уроку української мови в аспекті комунікативно спрямованої освіти / І. Кучеренко // Українська мова і літератури в школі. – 2013. - №7. – 64 с. – С. 7-13.
5. Кучеренко І. А. Типи і структура розвитку комунікативних умінь і навичок у лінгводидактиці / І. А. Кучеренко // Наукові записки. Серія:190 Педагогіка. – 2012. - №3. – С. 189-194.
6. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики – М.: Смысл; СПб.: Лань,2003. – 287с.
7. Пентилюк М. Сучасні підходи до типології уроків // Дивослово. – 2008. - №6. – С. 2-5.
8. Пентилюк М. Уроки розвитку зв'язного мовлення чи комунікативних умінь і навичок // Дивослово. – 2010. - №3. – С. 2-5.
9. Пентилюк М.І., Окунович Т.Г. Методика навчання української мови у таблицях і схемах: Навчальний посібник. – К.: «Ленвіт», 2006. – 134с.
- 10.Пентилюк М.І., Окунович Т.Г. Сучасний урок української мови. – Х.: Вид. група «Основна», 2007. – 176с.
- 11.Плиско К.М. Принципи, методи і форми навчання української мови (Теоретичний аспект): навчальний посібник для студ. Філол. Фак-тів вузів / К.М. Плиско; мін. Освіти України; Ред. А.Х. Балабуха. – Х.: Основа, 1995. – 240с.
12. Савченко О. Формування у молодших школярів загальнонавчальних комунікативних умінь і навичок // Початкова школа. - №10. – 2014р. – С.6-10.
- 13.Скуратівський Л.В. До питання про значення поняття «мовленнєвий розвиток» та інші близькі за змістом поняття [Текст] / Л.Скуратівський // Українська мова і література в школі: Науковий – методичний журнал. – 2005. - №3.С. 2-4

14. Стельмахович М. Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4-8 класах / М. Стельмахович. – К.: Рад.школа, 1976. – 188с.
15. Шелехова Г.Т. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення на уроках рідної мови в середній школі. – К., 1996. – 45с.